

formulara najpoznatije kao *Collectio Sangallensis*. Potom detaljnije obrađuje one dijelove koji sadrže formule vladarskih isprava i koje dovodi u vezu s najvažnijim političkim događanjima u vrijeme njezina nastanka (svrgnuće i smrt Karla III.; Arnulfovi postupci prema alaman-skim velikašima i klericima te pobuna protiv njega).

Istim periodom započinje i tema rada Antona Scharera, *Die Salbung bei den ostfränkischen Königen. Ein Versuch* (383-390), koji se kritički osvrće na poprilično uvriježeno mišljenje ranije historiografije kako kod istočnofranačkih kraljeva nije postojala duga tradicija službenog vladarskog pomazanja barem prije Konrada I. Oslanjajući se na noviju studiju E. Goldberga, autor iznosi argumentaciju u prilog suprotnoga mišljenja, pokazujući da su raniji kraljevi, od Ludovika Njemačkoga nadalje, bili pomazivani, makar sama ceremonija nije uvijek bila u prvom planu.

Pomazanje vladara je u fokusu i Martine Pippal u posljednjem radu ovoga sveska, *Zur Verortbarkeit der Herrschersalbung im Referenzrahmen 'erstes Testament'. Ein Diskussionsbeitrag* (391-398). Autorica, međutim, pristupa temi iz povijesnoumjetničke perspektive te, pozivajući se ponajviše na najistaknutije suvremene likovne primjere, ukratko obrađuje pojedine elemente ceremonije pomazanja kojima su otonski i salijski vladari povezivani s važnim starozavjetnim ličnostima poput Arona ili Mojsija.

Brojni prilozi u ovome svesku obrađuju raznoliku problematiku europskoga ranog srednjovjekovlja. Svi se autori temama svojih radova neizostavno izravno referiraju na Herwiga Wolframa i neka od djela iz njegove iznimno bogate višedesetljetne karijere, kojima je često doista trasirao nove pravce istraživanja. Time odlično oslikavaju širinu djelovanja ovog velikog povjesničara dok sami uspješno slijede njegovim putem, mnogi k tome dodatno pomičući spoznaje suvremene medievistike.

Goran Bilogrivić

The End of the World in Medieval Thought and Spirituality, ur. Eric Knibbs – Jessica A. Boon – Erica Gelser, Palgrave Macmillan, London 2019., 380 str.

Sve više znanstvenih radova pokazuje kako su ljudi bili konstantno zaokupljeni s idejom Kraja svijeta: pokušavali su taj problem razmotriti kroz teologiju, znanost, politiku i druge discipline. Časteći profesorici E. Ann Matter i promišljajući njezine brojne istraživačke interese, autori priloga u ovom dobro napisanom zborniku slijede isti interdisciplinarni trend, ali također pokušavaju i da Apokalipsu i Eshaton predstave u širokom geografskom, kronološkom i konfesionalnom rasponu. Iako ova zbirka rasprava nemože služiti kao sveobuhvatni priručnik o Kraju vremena zbog svoje sveopće širine, njegovi autori uspješno su ponudili prikaz znanstvenog dijaloga koji pokazuje kako je strah od posljednjih stvari oblikovao kulturni i duhovni život u kasnoj Antici, srednjem vijeku i ranom novom vijeku. Kao rezultat, ovih jedanaest studija slučaja nadopunjuju recentni *A Companion to the Premodern Apocalypse* (2016.) Michaela A. Ryana na magistralan način.

Urednici su svezak podijelili ne kronološki nego tematski, prema poljima ekspertize autora: prvi dio (16-89) proučava Apokalipsu kroz očiste rodne povijesti, drugi dio (92-223) je posvećen pitanjima teologije i biblijske egzegeze, a treći dio (226-338) je analizira u političkom,

liturgijskom i književnom kontekstu. Uz to što čitaocu omogućava uvid u preglednu cestovnu kartu knjige, prvo uvodno poglavlje (1-14) smješta ovo izdanje unutar recentne stručne literature o temi. Urednici smatraju kako posebno težište sveska na rodnoj analizi apokaliptičkih spisa razlikuje knjigu od ranijih zbirki kojima ta inovativna perspektiva nedostaje.

Prvi dio počinje s člankom Mary R. D'Angelo (17-40) koji pregledno ocrtava suštinske karakteristike i generičke sličnosti fiktivnih proročica u dva grčka teksta ranog 2. stoljeća – *Prvoj raspravi* Diona Zlatoustog i Hermasovom *Pastiru*. D'Angelo uvjerljivo dokazuje da su autori *Rasprave* i *Pastira* koristili Sibilu kao arhetip njihovog kršćanskog ženskog proročišta. Trezveno ponašanje tih žena prožeto samokontrolom razlikovalo se, pak, od onog njihovih antičkih parnjaka. Uspoređujući Dionovu "šumsku Sibilu" sa Sibilom kao figurativnom Crkvom u *Pastiru*, D'Angelo ih predstavlja kao uspješne književne i svete uzore koje su muški autori dizajnirali kako bi ih pobožne žene slijedile.

U sljedećoj raspravi (41-67), Jessica A. Boon piše o funkciji marijanskih apokaliptičnih prikazanja u propovjedima Juane de la Cruz (1481. – 1534.). Ona pokazuje kako je Juana – istaknuta španjolska vidjelica 16. stoljeća – uspješno kombinirala u svojim propovjedima dva apokaliptička žanra. Prva skupina apokaliptičkih scena odnosi se na prikaze sveopćeg Posljednjeg suda. Drugi žanr gradi se na knjizi Otkrivenja i opisuje Djevicu u Čistilištu koja djeluje kao sveti posrednik za grešnike i pobjednik nad Đavlom. Boon tvrdi kako je vidjelica koristila Mariju kao autoritativan lik kako bi širila svoje apokaliptičke ideje. Koristeći kontekstualni pristup, zaključuje svoju brižljivu analizu s uvjerljivom tezom: marijanska apokaliptička prikazanja odražavala su rastuću pobožnost prema militantnoj Djevici ranog španjolskog carstva, zaokupljenog rekonkvistom i kolonizacijom Novog svijeta.

Gabriella Zarri prikazuje kako su urbani razvoj i devocionalne tradicije oblikovale sliku *Bologne kao Jerusalema* (69-89). Brižljivo analizirajući pisane dokumente i arheološke nalaze koji se odnose na povijest bolonjskih zidina, fortifikacija i samostana, ona živo pokazuje kako je u srednjem vijeku urbani centar postupno postaje topografska i simbolična rekonstrukcija Svetog Grada. Zarri, štoviše, povezuje prezentaciju grada s marijanskom pobožnošću i apokaliptičkim simbolizmom. Ona utvrđuje kako je tijekom stoljeća marijanski kult transformirao rimski četverokutni topografski dizajn u zvjezdoliku krunu s dvanaest vršaka odražavajući Ženu iz Apokalipse.

Članak Francine Cardman otvara drugi dio zbornika s korisnom studijom propovjedi sv. Augustina o temama bogatstva, siromaštva i milosrđa kroz očiste približavajućeg Posljednjeg suda (93-133). Temeljeći se na detaljnom istraživanju perikopa, metafora i egzempla u *Sermones ad populum*, autorica identificira dvije od njegovih propovjedničkih strategija. U prvoj grupi propovjedi, Augustin je koristio retke o *Pogrešnom stavu* i *Poticaju za bogataše* iz Prve poslanice Timoteju (glava 6) kako bi potakao akumuliranje duhovnog bogatstva davanjem milostinje umjesto stjecanja svjetovnih dobara. Druga grupa homilija temelji se na Matejevoj *Prisbodobi o ovcama i kozama* i ima očitiji eshatološki karakter. Autoričino kronološko istraživanje evolucije obiju strategija razjašnjava da je matejevski pristup prevladavao na kraju Augustinovog biskupstva.

Šesto poglavlje (135-162), koje je napisao Eric Knibbs, doprinos je dugotrajnim znanstvenim raspravama o dataciji djela *Expositio super septem visiones libri Apocalypsi* koje je sastavio Berengaud. Naime, Knibbs predlaže da *Expositio* treba smjestiti u rani srednji vijek, ali tek nakon karolinškog razdoblja. On gradi svoju argumentaciju na napetosti između Berengaudove "temeljne egzegeze 9. stoljeća" i njegovog odbacivanja propatrističke intepretacije

Apokalipse Haimona iz Auxerre. Činjenica da Berengaud ne podržava franačke političke zahtjeve i program obnove Rimskog Carstva dalje osnažuje Knibbsov argument. Iako esej ne nudi preciznu dataciju djela *Expositio*, daje snažan poticaj za daljnje istraživanje.

Pokušaj Joakima de Fiore na preplitanju apokaliptičke i mističke teologije u djelu *Expositio in Apocalypsim* predmet je istraživanja Bernarda McGinna (163-196). Taj točan pregled opatove interpretacije Apokalipse nudi inovativnu perspektivu na njegov misticizam, koji McGinn definira kao "tjelesan" ili "komunalno-crkven". On uvjerljivo tvrdi kako je Joakimov "kontemplativno-afektivna" egzegeza Svetog Pisma usmjerena na poticanje dubljeg duhovnog razumijevanja, koja vodi do sljedstvenog spasa Crkve i njezinih vjernika kada dođe doba Duha Svetoga.

U sljedećem poglavlju James F. Melvin razmatra korištenje srednjovjekovne apokaliptičke tradicije u ranonovovjekovnoj Španjolskoj (197-223). Njegova temeljita studija fokusira se na "Traktat o pravom i lažnom proročanstvu" Juana de Horozco y Covarrubiasa. Ideja poglavlja je da je Horozco koristio neke srednjovjekovne apokaliptičke tradicije ne kako bi se suprotstavio službenoj Crkvi i monarhiji, nego kako bi djelovao kao podrška katolicizmu I Španjolskom Carstvu. Stoga, Melvin slijedi McGinnovu interpretaciju apocalipticizma kao fenomena koji održava politički, društveni, i gospodarski poredak.

Posljednji dio sveska bavi se apokalipticismom u političkom, liturgijskom i kulturnom kontekstu. Ross S. Kraemer majstorski povezuje židovske, kršćanske i samaritanske rane apokaliptičke diskurse s četiri povijesna događaja u kasnom četvrtom i petom stoljeću (227-250). Njezino istraživanje otkriva da su izmješana eshatološka proročanstva tri vjere također odražavale njihove političke i religijske kontroverzije. U desetom poglavlju (251-279), Marcia L. Colish ponovo se vraća Joakimu de Fiore. Njezin cilj je da ponovo procijeni bliskost Pape Inocenta III. opatovim eshatološkim idejama. Colish opisuje pontifeksa kao vještog manipulatora, koji je selektivno koristio Joakimovu apokaliptičku teologiju kako bi promovirao Četvrti križarski rat i ujedinio rimsku i grčku crkvu. Poglavlje Lesley Smith (281-313) uspoređuje dominikansku i franjevačku sakramentalnu teologiju u skolastičkom razdoblju. Na primjeru posljednjeg pomazanja, autorica prikazuje preokret prema svjetovnim komercijalnim stvarima u mendikantskoj moralnoj teologiji. Ta teza pridonosi dugotrajnim debatama koje proizlaze iz prijelomnih ideja Lestera Littlea izraženim u njegovom radu "Religious Poverty and the Profit Economy". Konačno, Angela Locatelli predstavlja studiju slučaja o "književnom apokalipticismu" Johna Donne, koji proučava kroz optiku povijesti ideja. Njezino uredno istraživanje Donneovog apokaliptičkog diskursa u propovjedima, sonetima i ljubavnim pjesmama naznačuje da su eshatološki i spasenski motivi bili konstantno predstavljani u emocionalnim, imaginativnim i poetskim dimenzijama njegovog djela.

Netko bi mogao kritizirati ovaj svezak zbog njegove geografske i kronološke širine. Ipak, predstavljajući kraj svijeta iz ranije zanemarenog znanstvenog kuta, ova zbirka je veliki poticaj za buduće istraživanje polja rodne povijesti. Jedanaest studija slučaja može privući znanstvenike i širu publiku zainteresiranu za teologiju i crkvenu povijest. Povjesničari će posebice cijiniti impresivnu bibliografiju (339-371) i detaljno kazalo (373-380) na kraju knjige. Rubrike i slike koje prate narativ više poglavlja čine svezak još privlačnijim i lakšim za čitanje.

Olga Kalashnikova